

גזרות ת"ח-ת"ט: ההתרחשות ומשמעותה

יואל רבא

בעימותים גדולים שהממלכה הפולנית נאלצה לעמוד בהם באמצע המאה ה-17 — המאבק על גורלה של אוקראינה, המלחמה עם הממלכה המוסקבאית והמלחמה עם שוודיה — נהרס קיומם של מאות אלפי יהודים; רבבות יהודים, אם לא למעלה מזה, מצאו בהם את מותם, לרוב בידי שונאי ישראל בעת הפרעות. ההרג והחורבן בלטו במיוחד בפתחה של שרשרת המאורעות שהתרחשו באוקראינה בשנים 1648–1649, הנודעים כפרעות ת"ח-ת"ט. 'מיום חורבן הבית לא נעשתה הריגה אכזרית כמוה בעד ד' — נרשם אז בפנקס קהילת קראקא.¹ לא את דעת עצמו בלבד ביטא בזמנו שמעון דובנוב, כאשר הדגיש שמאורעות אלה מציינים את ראשיתה של תקופה חדשה בתולדות העם היהודי,² אלא הוא נתן בכך ביטוי למפנה ששרשרת אירועים טרגית זאת סימנה בזיכרונו ההיסטורי של העם.

מימי האסון עצמו נמשכת ההבנה שהיתה זו חוליה בשרשרת אסונות אשר פקדו את העם היהודי, וטבעי שהזיכרון ההיסטורי מחזיר אותנו לימי הפרעות של מסעי הצלב.³ והרי הערכת מקומו של אירוע היסטורי — טראומטי ככול שיהיה — בקורות האומה היא תולדה של ראייה כוללת, של תפיסת העולם הנוכחית והקרנתה כלפי העבר.⁴

איחודן המדיני של מלכות פולין והנסיכות הגדולה הליטאית, בשנת 1569, הביא לשליטה ישירה של פולין על השטחים הנרחבים של אוקראינה ולהשתלטות מספר מועט יחסית של משפחות האצולה הפולנית — המגנאטים — על חלק ניכר של השטחים האלה. הדבר גרם להעברת אוכלוסיות חדשות לאזורים השוממים ולכניית

- 1 ראה: פ"ה וועטשטיין, 'דברי חפץ: מפנקסי הקהל בקראקא — לקורות ישראל בפולניה בכלל ובקראקא בפרט', המאסף, א (1902), עמ' 9.
- 2 ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, תל-אביב תרפ"ט, ז, עמ' 3.
- 3 ראה: Y.H. Yerushalmi, *Zakhor—Jewish History and Jewish Memory*, London 1982, p. 49; 'י' כ"ץ, 'בין תנ"ו לת"ח-ת"ט', ספר יובל ליצחק בער במלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשכ"א, עמ' 318–337.
- 4 ח' שמוקן, 'גזרות ת"ח ות"ט — סיפורת יידיש וזיכרון קולקטיבי', ציון, נג (תשמ"ח), עמ' 371–384.

מרקם חברתי, המושחת על שליטתם הגוברת של בעלי האחוזות הגדולות ועוזריהם. בדרומה של אוקראינה, במחוז ברצלב, החזיקו בשנת 1629 18 בעלי אחוזות בלבד בידיהם 80 אחוזים מכלל האחוזות; בבעלותו של אדם אחד, המצביא הפולני קונייצפולסקי (Koniecpolski), היו קרוב ל-19,000 משקים מתוך 65,000 שהיו באותו מחוז. משפחת האצולה העתיקה וישניובייצקי (Wiśniowiecki) (שנציגה המוכר ביותר היה הנסיך ירמי) שלטה בשנת 1616 ב-616 אחוזות באזור קייב, שבתחומו נכללו גם שטחים נרחבים ממזרח לנהר דנייפר; ואילו בשנת 1640 כבר נמנו בבעלותם 7,600 אחוזות, ושש שנים מאוחר יותר, בשנת 1645, שלט הנסיך וישניובייצקי על 38,000 אחוזות, ובהן אוכלוסייה כוללת של 230,000 נפש.

דחיקת רגליהם של היהודים מן הערים של ממלכת פולין גופא תרמה ודאי לנכונותם להיענות לאתגרים חדשים, שנוצרו עקב התפתחותם הכלכלית והחברתית של חבלי אוקראינה. נוסף על תפקיד היהודים בחיי המסחר והמלאכה בקהילות הוותיקות בחבלי המערב, כמו וולין ורוסיה האדומה (אזור לבוב), הלך וגבר חלקם ביישוב השטחים החדשים, או שטחים שהיו חדשים לשליטת המגנאטים. תפקידם הבולט של היהודים באותם אזורים, בהעדר מנגנון ותיק של מינהל, היה חכירת ההכנסות והבטחת הזרמתן לאצילים בעלי הזכויות, וכן השתתפות פעילה בניהול ענפי המשק והאחוזות.⁵ לפי אומדן זהיר, התגוררו ערב הפרעות של שנת 1648 ב-115 ערים ויישובים באוקראינה כ-51,000 יהודים.⁶

ליהודים, כנציגים ועוזרים של המגנאטים ברחבי אוקראינה, היו שותפים בני האצולה הנמוכה, בעלי קרקע מצומצמת והכנסות מועטות. במרקם החברתי המיוחד של הממלכה הפולנית, שעשרה אחוזים מאוכלוסייתה היו בני מעמד האצולה, נאלצו בני האצולה הנמוכה, הן מאוקראינה והן מחבלים אחרים של הממלכה, לחפש מקורות קיום מתוך לכפריהם; מטבע העניין הפכו היהודים למתחריהם. גם העירוניים בערי אוקראינה ראו בהם מתחרים, ועל כך נוספה תלותם המלאה של היהודים באצולה הגבוהה, מחד גיסא, וכיחס העוין של הנוצרים על רקע דתי אל בני דת ישראל, מאידך גיסא.⁷ אוכלוסיית החבלים האוקראיניים היתה נתונה תחת מגף ניצול והכבדה קשה ערב פרוץ המאורעות. שני כותבים בני הזמן ניסו להעריך את רקע

5 ראה, בראש וראשונה, ש' אטינגר, 'מעמד המשפטי והחברתי של יהודי אוקראינה במאות ה־17 וה־18', ציון, כ (תשט"ו), עמ' 128–153; הנ"ל, 'חלקם של היהודים בקולוניזציה של אוקראינה', ציון, כא (תשט"ז), עמ' 107–142 (נדפס מחדש: ש' אטינגר, בין פולין ורוסיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 107–142).

6 אטינגר, קולוניזציה, שם, עמ' 124.

7 סיסין מבליט את ההיבט האנטישמי: F. Sysyn, 'The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past — The Polish Period, 1509-1648', *Rethinking Ukrainian History*, ed. I.L. Rudnytsky, Edmonton 1981, pp. 22-97. ולעניינו — עמ' 61.

המציאות שקדמה להתפרצות הגדולה: הלמדן היהודי נתן הנובר, בספרו הנודע 'יון מצולה', והמגנאט והמדינאי הפולני א"ס ראדז'יוויל. בולט ההבדל ביניהם בהערכת הרקע; ראדז'יוויל קובע: 'הסערה הזאת נעוצה במעשינו הרעים הרבים ובדיכוי העניים'.⁸ לעומתו הנובר מציין את חלקם של היהודים, אך מדגיש את מהות חלקם:

דלת עם היונים היו משועבדים בהם הדוכסים והשרים [האצולה הפולנית] מאוד, וימרו חייהם בעבודה קשה בחמר ובלבנים ובכל עבודה בבית ובשדה, וישימו עליהם השרים מסים גדולים. ומקצת מן השרים היו מענים אותם בענוים קשים ומרים שיעמדו על אמונת הפיפור, וכל כך היו שפלים עד שכמעט כל האומות ואפילו אותה אומה הירודה בין האומות [יהודים] היו מושלים בהם.⁹

אולם הנובר מאשים גם את החוכרים היהודים העשירים: 'היו שרים ומושלים בכל מקומות רוסיה אשר מזה נמשכה הגזרה שנתקנאו בחשיבות היהודים'.¹⁰ האם לפנינו אפוא קנאה של המדוכאים, או של המתחרים על עמדות במרקם החברתי והכלכלי? דומה ששני היבטים אלה גם יחד נטלו חלק במציאות ששררה ערב הפרעות. במכתבים הראשונים שהפנה בוגדן חמיילניצקי, כמנהיג ומוביל המרד, אל הרשויות הפולניות, עדיין לא נזכר כלל תפקידם השלילי של היהודים. עם התפשטות המאבק לשכבות ההמון, כתב מנהיג ההמון קריבונוס אל המצביא הפולני: 'תסיסה זו מקורה בראש וראשונה ביהודים; גם אתכם הם העבירו על דעתכם'.¹¹ האשם הועבר אפוא מהאצולה הגבוהה — ליהודים; וכך צמחו הסיפורים והאגדות על ממדי הדיכוי היהודי, שהבולט בהם היה הסיפור על שליטת החוכרים היהודים בעריכת הטקסים הדתיים הפרבוסלאביים. גדולי המחקר ההיסטורי של אוקראינה, איוון פראנקו (שכסופר ועיתונאי לא הצטיין דווקא באהדה יתרה כלפי יהודים) ומיכאילו הרושבסקי, ניסו לשווא לשחרר את המסר ההיסטורי מן המסורות, שמקורן היה ביצירה פולנית ספרותית למחצה;¹² מוטיב זה חזר ביצירה ההיסטורית

8 ראה: A.S. Radziwiłł, *Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632-1656*, 5 vols., Kraków 1968-1975, IV, p. 24

9 נתן נטע הנובר, ספר יון מצולה — גזרות ת"ח-ת"ט, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 20.

10 שם, עמ' 25.

11 ראה: A. Helceł (ed.), *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza...*, Krakow 1864, pp. 88-89

12 ראה: I. Franko, 'Studii nad ukrains'kymy narodnimi pisniami, XXXIII, Kmel'nysh-chyna', *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*, 106 (1911), p. 60; M. Hrushevs'kyi, *Istoriia Ukraïny-Rusy*, VIII, part 2: *Pochatky Kmel'nychchyny*, (1638-1648), Viden', 1922, p. 126

האוקראינית, החל בכרוניקות הקוזקיות של המחצית השנייה של המאה ה־17, חדר להיסטוריוגרפיה הפולנית ואף מצא את מקומו בכתיבה ההיסטורית היהודית. מטען השנאה הגיע לשיאו עם קריאה להתקוממות של קצין קוזקי, בוגדן חמיילניצקי, שנושל מכפרו עקב פעולות נציגו הפולני של המגנאט בעל הסמכויות. הביטחון העצמי של המצביאים הפולניים, שאיימו תחילה בהרס כפרי המתקוממים, נמוג לחלוטין כאשר צבאם הובס בקרב קורסון, ב־26 למאי 1648. עד מהרה התפשטה פֶּעֶרַת המרד ברחבי אוקראינה כולה. הזעם הישיר של המתקוממים הופנה כנגד היהודים. נתן הנובר מתאר, במלים כאובות, את גורלם של אותם יהודים, שלא הצליחו להימלט מן השטחים שממזרח לדנייפר:

נהרגו על קידוש השם במיתות משונות קשות ומרות, קצתם פשטו עורם מעליהם והבשר השליכו לכלבים, וקצתם קצצו ידיהם ורגליהם והשליכום על הדרך ועברו עליהם בקרונות ודרכום בסוסים. וקצתם פצעו בהם פצעים שלא יהיו כדי להמית והשליכום בחוץ שלא ימותו מהרה ויפרפרו בדמיהם עד שיצאה נשמתם. והרבה קברו בחייהם, ושחטו ילדים בחיק אמותם. והרבה ילדים קרעו לקרעים כדגים, ונשים מעוברות בקעו בטנן והוציאו העובר וחבטו בפניהן. וקצת קרעו בטניהן ושמו חתול חי בתוך הבטן והניחון כך בחיים ותפרו הבטן וקצצו בהן ידיהן שלא יוציאו החתול חי מן הבטן ותלו ילדים בדדי אמותם וקצת ילדים תחבו בשפוד וצלאום אצל האש והביאום אל אמותם שיאכלו מהם. ולפעמים לקחו מילדי העברים ועשו גשרים לעבור עליהם. לא היתה מיתה משונה בעולם שלא עשו בהם, וכל ד' מיתות בית־דין: סקילה, שרפה, הרג וחנק (יון מצולה, עמ' 31–32).

אין בידינו כלים לבדוק ולאמת את כל הפרטים המחרידים האלה: האם נמסרו מפי הניצולים או מפי המבצעים? האם היו הם פרי שמועה מתפשטת, או מידע על שהתרחש בסביבתם הקרובה של מחברי התיאורים? היהודים מחברי התיאורים על מאורעות ת"ח–ת"ט היו קרובים ביותר לאירועים אלה מכל הכותבים עליהם, מבחינה כרונולוגית ומבחינת מעורבותם האישית גם יחד; הניע אותם הרצון למסור עדות, לכל יישכת זכר האסון. וכך פותח הראשון בהם, מאיר בן שמואל משעברשין. את דבריו: 'אספו בני יעקב כלכם, ושמעו את דברי עבדכם, והטו נא אוזניכם, למען ידעו בניכם ובנותיכם וספרו לדור הבא אחריהם, וידעו גם בניכם, הקורות אשר מצא אתכם, וקרעו לבבכם על בגדיכם'.¹³

13 מאיר בן שמואל משעברשין, 'ספר צוק העתים', בתוך: י"ח גורלאנד, לקורות הגזירות על ישראל, פשמישל–קרקוב–אודסה 1886–1892, 7 חלקים, IV, קרקוב 1890, עמ' 7.

ערויות אלה אינן בבחינת מחקר מדעי ואובייקטיבי אלא זעקה, ולרוב זעקתם של הניצולים. יש בהן שילוב של עדות ישירה, העברת המסר שנתקבל ושימוש בשמועה המסופרת. לא פעם הטשטש הגבול בין עדות לשמועה, ופעמים השתמשו המחברים במטבעות לשון או במשלים דומים. הפרטים המסופרים היו מוזגמים לעתים, אך הצטיירה תמונה כוללת המושתתת על ניסיונו האישי של המספר ועל חוויותיו הנפשיות.¹⁴

קהילות היהודים שנמחקו מעל פני האדמה היו אלה ששכנו בעיירות המרכזיות של שטחי אוקראינה, שהתפתחו ביוזמת הנסיך וישניובייצקי: הקהילות לובני ופיראטין. עם זאת, היה זה אולי האזור היחיד שהסמכות המקומית בו היתה מסוגלת, ואף רצתה, להציל מאבדון את שלוחיה, שסייעו לה בפיתוח האזור: אחרי התבוסה האמורה בקרב קורסון, ציווה הנסיך וישניובייצקי על גדודיו לסגת מערבה, וליתר דיוק – לצפון-מערב. כחמש מאות יהודים ובני האצולה הפולנית, שהתיישבו אף הם באזורים אלה, נסו על נפשם עם צבאות וישניובייצקי: 'כאשר ירחף על גזוליו, רשם מאיר משעברשין בספרו 'צוק העתים' (עמ' 17), ודבריו מהדהדים גם ביצירתו של נתן הנובר, 'יון מצולה', באומרו כי 'על כנפי נשרים' הביא אותם הנסיך אל חוף מבטחים.

גורלן המשותף של קבוצות מיעוט אלה בימ השנאה החברתית, הלאומית והדתית, לא היה רק בשטחים שמעבר לדנייפר. כבר בשלב הראשון הותקפו הערים המבוצרות נמירוב וטולצ'ין, בדרומו של אזור ברצלב; אך כיבושה של נמירוב ורצח היהודים מעיד על התפתחות הדרגתית של האירועים, בטרם עמדו הרוצחים על ממדי יכולתם. תחילה אף האמינו היהודים בסביבה בהדברת ההתקוממות ונשארו במקומותיהם; משהתפשטו מעשי השוד והגזל לממדים נרחבים, ברחו היהודים אל המבצר והתכוננו להגן עליו. אז נקטו התוקפים תחבולה: העמידו פנים כאילו הם הצבא הפולני, והתושבים האוקראינים פתחו בפניהם את שערי המבצר. בגל הטבח הראשון נהרגו כאלף יהודים, והאלמנות החלו לבכות את בעליהן הנשחטים. אפשר שבשלב הראשון לכיבוש עוד ניצלו מספר מסוים של נשים וגברים, עם המרת דתם ומתן שבועת אמונים לכובשים, וזאת לפי עדותו של מאיר משעברשין; אך הוא מספר גם על רבים אשר מתו על קידוש השם. ולבסוף השתלטו היצרים הנוראים של הכובשים: היהודים נהרגו וטובעו, נשים ונערות נאנסו, ילדים נזרקו לבארות, ועוד

14 על ה'כרוניקות היהודיות' ראה גם מאמרו של ויינריב: B.D. Weinryb, 'The Hebrew Chronicles of Bohdan Khmel'nyts'kyi and the Cossack-Polish War', *Harvard Ukrainian Studies*, 1 (1977), pp. 153-177

כיוצא באלה מיתות משונות. מספרם הכולל של קורבנות נמירוב הגיע, לפי ההשערה, לששת אלפים נפש.¹⁵ היו בקרב יהודי נמירוב גם מי שברחו מן ההרג אל יערות הסביבה והגיעו לטולצ'ין הסמוכה. אך לאחר אחד-עשר יום, בכ' בסיוון (10 ביוני), נחרץ גורלה של נמירוב ובא גם תורה של טולצ'ין. מאות האצילים ואלפי היהודים שמצאו בה מקלט התגוננו תחילה בהצלחה נגד הגדודים הצרים על המבצר; אולם לאחר מכן שכנעו ראשי המתקפים את מפקד המבצר שלא יאונה כל רע לו ולמגינים הפולנים אם ימסרו את היהודים לידיהם. המגינים היהודים חשו עצמם נבגדים על-ידי בני בריתם, אך רבם השתיק את רגשי הנקם שפיעמו בהם; הוא ציין שאם יפגעו היהודים בפולנים, עלולות להתרחש תוצאות נוראות, שיסכנו את היהודים ברחבי הממלכה כולה.¹⁶ היהודים גורשו לעבר החומות, ולאחר שלושה ימי התגוננות, שבהם לא הסכימו התוקפים להותיר בחיים אף את המוכנים להמיר את דתם, הם נרצחו עד לאחרון שבהם.¹⁷ גם במגינים הפולנים ביצעו הכובשים בטולצ'ין גזל ורצח אכזרי.¹⁸ נתן הנובר בספרו האמור טען, כי פרשת טולצ'ין הביאה לכך, שלאחריה 'היו השרים מחזיקים ידם עם היהודים ולא מסרום ביד הפושעים' (עמ' 43). אמנם טענה זו הגיונית: בעת מצור ותקיפה יש לשתף בהגנה את כל הגורמים הנכונים לכך, ובכללם היהודים — אך העובדות סותרות טענה זו. גם לפי ספרו של הנובר, גורשו מדובנו כל המגינים היהודים; ולפי ראדז'יוויל, גורשו היהודים מהומל (IV, עמ' 47); וגם מפולנאה, הסמוכה לזסלאב, שבה התגורר נתן הנובר, ברחו (להבריו) האצילים אחרי שנפלה העיר, והשאירו את היהודים לטבח. ושמא טענה זו היא ביטוי

- 15 על גזרות נמירוב, בהרחבה ואולי על סמך עדויות הניצולים, ראה: צוק העתים (לעיל, הערה 13), עמ' 8-10; יון מצולה (לעיל, הערה 9), עמ' 37-40; פרטים אחרים מוסרת גם הקינה של אפרים בן יוסף מוורעשנא, גורלאנד (לעיל, הערה 13), I, עמ' 31.
- 16 בהקשר זה השווה גם כ"ץ (לעיל, הערה 3), עמ' 331, הדן בתודעה של היהודים שריחפה עליהם חרב הפרעות כי גורלם קשור בגורל העם היהודי כולו.
- 17 יון מצולה (לעיל, הערה 10), עמ' 40-46; צוק העתים (לעיל, הערה 13), עמ' 10-12; אברהם ב"ר שמואל אשכנזי, 'ספר צער בת רביס', בתוך גורלאנד (לעיל, הערה 13), II, קרקוב 1888, עמ' 9; S. Twardowski, *Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy, Moskwa, Szwedami i z Węgy...*, Kalisz 1681, p. 14
- 18 כרוניקה אוקראינית קדומה מדגישה את רדיפת הבצע כסיבת הרצח; הנזיר הערבי הפרבוסלאבי, בולוס איבן מקריוס מחאלב, שביקר באזור שנים אחדות לאחר מכן, הדגיש במיוחד שהמתקוממים רצו לטהר את הארץ מבני עמים אחרים, ולכן אף נהגו להוציא בכידוניהם את העוברים מרחם אמותיהם: A. Mytsyk, *Ukrainskie letopisi XVII veka*, Dnepropetrovsk : 1978, p. 52; M. Kowalska (ed.), *Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo*, Warszawa 1986, p. 47

לייאוש ולבדידות של הציבור היהודי, המוקף בים עוינות ואדישות, ביטוי לכמיהה לאור כלשהו בחשכת הליל?

אחרי הרס קהילות מזרח אוקראינה ודרומה, הגיע תורן של קהילות הוותיקות והמבוססות יותר, במרכז אוקראינה ודרום ביילורוסיה, בוולין וברוסיה האדומה. אחרי צ'רניחוב, מחנובקה ופורהבישץ' באו סטרודוב, הומל וצ'רקביצה. קרוב לגבול הדרומי נפלה באר המבוצרת, ובמערכה של ביילורוסיה — קהילת פינסק הגדולה. לאחר שנחרבו קהילות פולונאה, אוסטרא וזסלאב, התפשטו הפרעות לוולין ואף למורדות הרי הקרפטים ולשטחי פולין גופא, עם הרס קהילות טומשוב ושעברשין ומצור על זמושץ'. רק לקראת החורף נסוגו התוקפים, ובנסיגתם חזרו שוב על מעשיהם. בראשית שנת 1649 סיכם עיתון גרמני שהופיע בפרנקפורט את שהתרחש בממלכת פולין: 'הנזק אינו כה גדול כפי שסברו תחילה; הגורל הנורא ביותר נפל בחלקם של היהודים, שמספר הנרצחים בהם לא ייאמן כמעט'.¹⁹

עם זאת, אופייני למתרחש גורלם המשותף של הפולנים והיהודים בעת ההתקוממות. אין הדבר מעיד בהכרח על כוונתו של מנהיג המרד, שכן למאורעות מסוג זה יש תאוצה משלהם. כבר הידיעה הראשונה המצביעה על רצח המוני מדגישה את הגורל המשותף, ידיעה של איש המנגנון המינהלי הפולני (המשנה לסטארוסטה של בילה צ'רקוב) מ-3 ביוני 1648. הוא מודיע שחמיילניצקי 'מוציא להורג את בני האצולה ואת היהודים עד לאחרון'.²⁰ כל המקורות — אלה של היהודים בני התקופה, שנמנו לעתים אף הם עם הקורבנות והעדים למתרחש; העדים ורושמי דברי הימים הפולנים והאוקראינים; המסרים הדיפלומטיים ודיווחי העיתונות — כולם מדגישים כי הקורבנות הם הפולנים והיהודים גם יחד. עם זאת, במרבית המקרים הדגישו כל המקורות את גורל היהודים הנורא או ציינו אותו במיוחד. בדרכו למשא'ומתן עם חמיילניצקי, רשם שר הפלך קישל (Kisiel) ביומנו כי באזורים הנרחבים של וולין נהרגו כל היהודים; הידיעה על רצח חמשת אלפים יהודים בפולונאה, על נשיהם וטפם, נרשמה בדיווחים של נציג האפיפיור בוונציה; השליח השוודי הילטברנד הדגיש, עוד בשנת 1657, את גורלם המר של יהודי אוקראינה בעת ההתקוממות הגדולה.²¹

במקומות אחרים, כגון ברודי, סוקל וקמיניץ, הצליחו הפולנים והיהודים בהגנתם

19 ראה: 3, p. no. 8, Frankfurt a.M. 1649, *Ordentliche Wochentliche Postzeitungen*.

20 הלצל (לציל, הערה 11), עמ' 20.

21 הלצל, שם, עמ' 151; *Litterae nuntiorum Apostolicum historiam*; 151, A.G. Welykyj (ed.), *Ucrainae illustrantes (1550-1850)*, Rome 1959, VI, no. 2924, pp. 291-292; F. Babinger (ed.), *Conrad Jacob Hiltbrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1655-1668)*, Leiden 1937, p. 92.

המשותפת; אך ברוב המקרים לא עמדה ההגנה מול גלי התוקפים, כגון בצ'רניחוב או במחנובקה, שם לא הספיקו יחידותיו של וישניובייצקי להציל את הנצורים. בכמה מקומות שיתפו התושבים האוקראינים של העיר פעולה עם התוקפים, ובלטה בהם העיר המבוצרת באר. בעיר זו היו גדודים סדירים של צבא פולני, אך גם הם לא הצליחו להדוף את האויב אחרי פתיחת השערים; תוך השתוללות רצחנית נטבחו, כפי שציין היסטוריון פולני בן־הזמן, טברדובסקי (Twardowski), 15,000 ויותר יהודים שנמלטו אליה, פצועים וחולים, מכל רחבי אוקראינה. לפי נתן הנובר, נהרגו עם בני האצולה הפולנים כאלפיים יהודים. רק במקרה אחד, בעת המצור על לבוב, הצליחה עמדתה האיתנה והתקיפה של שלטונות העיר, שלא להסגיר את יהודי העיר לידי הצר חמיילניצקי, והיהודים ניצלו.

שלב ההתקוממות של קיץ וסתיו 1648, והפרעות שנערכו ביהודים, מתועד במדויק אצל העדים־הניצולים עצמם: מאיר משעברשין ונתן הנובר. מאיר בן שמואל מספר ב'צוק העתים' על נשים ונערות כשעברשין שטומאו ונרצחו, וגופותיהן התגלגלו בחוצות; על גווילי תורה קרועים שהיו פזורים בכרך בין הגויות; על יהודים שנקברו בעודם בחיים; על יהודי שנרצח בבית הכנסת וטלית מונחת על כתפו; על יהודי שנתפס בשעת הלוויית הנרצחים, והקוזקים החלו לשחק על חייו — ועוד תמונות זוועה כאלה.

ליהודים לא נותרה ברירה אפוא אלא לברוח. יהודים ופולנים ברחו בהמון מרחבי אוקראינה, ועל כך היו עדויות רבות של שליחים ומושלים מהממלכה המוסקבאית באזורי הגבול. הבריתה אל הערים המבוצרות היתה תופעה כללית, אך היא לא הועילה ברוב המקרים: הבורחים נשדדו ונרצחו גם בידי תושבים מקומיים, קודם שגדודי המתקוממים הגיעו לאזור.²² המצב גם תואר בכתבה מווארשה מ־15 ביולי 1648, אשר התפרסמה בעיתון בלונדון: 'הקוזקים לא גילו אפוא רחמים כלפי היהודים שנפלו בידיהם ואת כולם טבחו'.²³ השמועה בדבר הטבח פשטה בקרב הציבור היהודי. כך, למשל, כאשר נודע ליהודי זסלאב שהרוצחים השתלטו כבר על פולונאה הסמוכה, החלה בריחתם ההמונית — מנוסה מבוהלת על הצלת הנפש בלבד. פליטי זסלאב הגיעו לבסוף עד לעבר הנהר ויסלה, וכל בוקר בירכו את הקב"ה על שנתן להם עוד לילה אחד חיים, מוקפים אויבים ושונאים (יון מצולה, עמ' 50–51).

לכאורה נותרו עוד שתי דרכים להימלט מן המוות האכזרי: ליפול בשבי בידי

22 ראה: S. Tomashivs'kyi (ed.), *Materialy do istorii Halychyny*, 1: *Akty z r. 1648-1649*, II: *Akty z r. 1649-1651*, L'viv 1898-1901, 1, no. 20, p. 68; 2, no. 28, pp. 47-48
 23 ראה: *The Moderate Intelligencer*, no. 179, 17-24.8.1648

הקוזקים, או להמיר את הדת. הקוזקים העבירו את שבויהם היהודים לידי הטטארים, והקהילות היהודיות בקושטא ובסלוניקי, וכן אלה באיטליה ובארצות אחרות,²⁴ פעלו כדי לפדותם; לדעת הנובר ב'יון מצולה', ניצלו בדרך זו כעשרים אלף איש. אך הטטארים של קרים, שהצטרפו אז לראשונה לאויביהם הנצחיים, הקוזקים, במאבקם נגד פולין (כדברי 'צוק העתים': 'נתחברו יון וקדר בתבורה'), לא הצטיינו ברחמים מיוחדים כלפי היהודים הנכנעים. לפי מקור יהודי אחר, נלקחו לשבי מקהילת ז'בוטוב רק נערים ונערות, והזקנים נרצחו במקום; היסטוריון החצר הטטארי מציין שחברי קהילה זאת נמסרו במתנה לחאן בידי שוביהם הקוזקים.²⁵ הטטארים לא היו מעוניינים לקחת שבוים יהודים, ולא פעם כאמור טבחו בהם, כפי שעולה גם ממכתבי חבר מועצת העיר לבוב, קושביץ'.²⁶ אין להסיק מכאן כמובן, שלא נשבו יהודים כדי ששוביהם יפרו אותם בכסף, אך ממדי התופעה לא הפכו אותה למרצא ולתקווה לנרדפים.

בדרך ההצלה האחרת, המרת דת, נקט רק מיעוט מקרב היהודים;²⁷ וזאת בנמירוב, בפולונאה ובפינסק. על כך מעידים דיווחים, שנמסרו כבר בחודשים הראשונים של המלחמה למשרד החוץ המוסקבאי. חוזרות ונשנות גם הידיעות על נשים יהודיות שנאלצו להמיר את דתן ולהיות לנשות הקוזקים. אמנם יש להסתייג מעדויות רוסיות אודות ההמרה, בשל חוסר האמון שלהן כלפי המתקוממים ונכונותן להכפישם,²⁸ אך אין ספק שלפחות בשלבים הראשונים של המלחמה נוצר לעתים פתח הימלטות זה. הדבר מתאשר אף בצו של המלך הפולני מ-2 במאי 1649, המתיר לכל היהודים שהמירו את דתם, מאימת המוות המרחפת על ראשם — לחזור אל דת אבותיהם.²⁹ בשלבים הבאים של אירועי הדמים שוב לא נקטו יהודים צעדים אלה,

24 יי היילפרין, 'עזרה וסיוע לקהילות פולין בעקבות גזירות ת"ח ות"ט', ספר יובל ליצחק בער במלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשכ"א, עמ' 338-350; הנ"ל, 'שביה ופדות בגזירות אוקראינה וליטא משנת ת"ח ועד שנת ת"ק', ציון, כה (תש"ך), עמ' 17-56.

25 גבריאל בר' יהושע שוסכערג, 'ספר פתח תשובה', בתוך גורלאנד (לעיל, הערה 13), II, אודסה 1892, עמ' 38; קובלסקה (לעיל, הערה 18), עמ' 109.

26 S. Tomashiv's'kyi (ed.), *Materialy do istorii Halychyny*, III: *Litopisny pamiatky z r. 1648-1657*, L'viv 1913, pp. 116-117

27 מ' נדב, 'למשמעותה של שבועת אמונים של יהודים לקוזאקים בגזרות ת"ח בנמירוב', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 77-82; M. Nadav, 'The Jewish Community in Nemyriv in 1648 — Their Massacre and Loyalty Oath to the Cossacks', *Harvard Ukrainian Studies*, 9 (1984), pp. 376-395

28 הדבר בולט בהודעתו של סוחר יווני הטוען כי כל היהודים נרצחו והיהודים האחרים התנצרו: Arkheograficheskaja Kommissiia, *Akty otnosiashchiesia k istorii Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii*, III, 1638-1657, St. Petersburg 1857, no. 205, p. 216

29 נדב, הקהילה (לעיל, הערה 27), עמ' 386.

של המרה ושל נפילה בשבי הקוזקים. הטענה, כי יהודים מסוימים הצטרפו לצבא הקוזקים, אינה מוצאת את ביטויה ברשימות הצבא משנת 1649.³⁰ יחסם של ראשי הקוזקים אל היהודים שהיו בשטחי שלטונם הוגדר בבירור בהסכם זבורוב (אוגוסט 1649): ההסכם אוסר על יהודים להתגורר באזורי קייב, צ'רניחוב וברצלב.

בקצה האחר בולטת קבוצת היהודים מקדשי השם, כמודע ומתוך בחירה; אלה שנאבקו למרגלות חומות טולצ'ין, שדחו פיתויי הצלה; הקורבנות בהומל והנרצחים תוך תפילה בבית הכנסת בפולוונאה. המוות על קידוש השם ביטא עמדה מוסרית, והוא נקלט בציבור היהודי ומצא דרכו אל תיאורי הפרעות בכתבי בני־הזמן. מאיר משעברשין מספר כי בטולצ'ין נרצחו ילדי היהודים אחרי הוריהם, כאשר סירבו להמיר את דתם; אברהם בן שמואל אשכנזי, בספרו 'צער בת רבים', מצייר תמונה נרגשת של הליכה משותפת אל העקדה:

ויחבקו וינשקו זה לזה ומחילה זה מזה מעתירים. ויהי כבוא עליהם הצרים, צעקו כלם בקול רם לא יהיה לך אלהים אחרים וקראו שמע ישראל [...] ומקצתם לקחו על כתפיהם את בניהם הצעירים וקפצו לתוך נהרים, כדי שלא יהיו אחריהם כופרים (עמ' 9).

יש להניח כי בתיאורי ההכרעות הגורלינות, בעת שריחפה אימת הטבח, חסר הדיוק בתיעוד; לעתים תיאורים אלה הם פרי שמועה, סיפור המועבר מפה לאוזן או רישום סיפורו של הניצול, ואין לדעת מהי הגרסה המדויקת של ההתרחשות. עם זאת, החזרה על סיפור זה או אחר, או על מוטיב כלשהו — כמו הסיפור על עלמות ישראל שבחרו במוותן — מעידה על אמיתותו. ואכן, אירעו מקרים רבים של קידוש השם, גבורה ודבקות.

רבבות יהודים נהרגו במשך שנת הדמים, שנת ת"ח. בשנת ת"ט נוספו עליהם קורבנות הניצולים, שנרצחו בניסיונם לשוב למקומם או בהמשך המלחמה, בעת התפרצויות מקומיות חוזרות ובידי הטטארים. באזורי לבוב וזאמושץ' בלבד נטבחו בפרעות שבעת אלפים יהודים.³¹ ולאדימירסקי בודנוב, חוקר דמוגרפיה, מעריך על סמך נתוני חבל וולין, כי האוכלוסייה היהודית של 'דרום רוסיה' (כהגדרתו) הצטמצמה ב־90 אחוזים — וזאת שעה שמרביתה של האוכלוסייה הסובבת נשארה בחיים וחזרה למקומותיה.³² קשה להעריך את המספר הכולל של קורבנות היהודים.

30 ראה: B.A. Struminsky, 'The Origins of the Zaporozhian Cossacks — A Propos of a Recent Study', *Harvard Ukrainian Studies*, 9 (1985), pp. 183, 193-197

31 ראה: *Ordinari Diengstags Zeitung*, Hamburg 1649, no. 5

32 ראה: M. Vladimirkii-Budanov, 'Predvizhenie iuzhno-russkogo naseleniia v epokhu Bogdana Khmel'nitskogo', *Kievskaiia Starina*, 1889, no. 7, pp. 79-115

85 עמ' — כאן

לפי חישוביו של הדמוגרף האמור, ועל סמך הערכתו של ש' אטינגר, הגורס כי ברחבי אוקראינה התגוררו ערב הפרעות כחמישים אלף יהודים, הרי מספר הקורבנות עלה על 40,000 נפש. אולם האסון כולו אינו מתבטא במספר המדויק של הקורבנות, אלא בהשמדת כל מרקם הקיום של ציבור יהודי שלם. היה זה אסון מוחלט, שדבר לא ישווה לו באותה מאה; ואכן, גם לאחר מכן, בעת הפלישה של שוודיה לממלכת פולין-ליטא (בשנים 1655-1656), כשנפגעו קהילות פולין בגל פרעות ורדיפות, וצבא מוסקבה והקוזקים הוסיפו על כך מעשי רצח והרס — לא היתה התהודה של המאורעות בקרב היהודים דומה לזאת של ימי ת"ח.³³ רק ברשומות קצרות בפנקסים, בזכרונות מקוטעים אחדים ובפרקי תפילה תיעדו היהודים אירועים אלה. לפי מקורות פולניים — רשמיים וספרותיים גם יחד — נהרגו אז 2,700 יהודים בלובלין שנכבשה בידי המוסקבאים והקוזקים; נהרסו עשרות קהילות במערב פולין ובמרכזה (בעקבות קריאתו של המצביא הפולני צ'רנייצקי להענשת הפרוטסטנטים והיהודים), ונרצחו אלפי יהודים על-ידי הצבא הפולני בלנצ'יצה (לנצ'יץ).

בעשור שטוף אסונות זה פחתה האוכלוסייה היהודית בפולין במאה אלף נפש בערך — כרבע עד מחצית ממספרה ערב פרעות ת"ח.³⁴ אלה הן הערכות בלבד, וההבדל בין שני גלי ההרג האמורים משתקף בתהודה בקרב היהודים: מאורעות השנים 1655-1656 הביאו הרג והרס לקהילות רבות, אך לא היו אלא חוליה נוספת בשרשרת האסונות שפקדו במשך דורות את תפוצות ישראל; ואילו אסון שנת ת"ח-ת"ט מחק את קיומה של 'התפוצה האוקראינית' והיווה אבן דרך בזיכרון ההיסטורי של העם היהודי ובתודעתו.

כלפי חוץ זרמו להם החיים במסלולם לאחר הפרעות: יהודים חזרו בהדרגה אל הערים והעיירות במזרח הממלכה, ושוב שימשו חוליות חיוניות במרקם הכלכלי. ברישום הקהילות בחבל וולין, בשנת 1700, צוינו 85 קהילות.³⁵ פרעות גונטה בשנת 1768 פגעו שוב באלפי יהודי אוקראינה; ר' משה, פליט מעיר נרול הפולנית ורבה של קהילת מץ הרחוקה, מבכה את התפוצה באומרו: 'פולין העדינה, הקדומה בתורה

33 דובנוב (לעיל, הערה 2) ציין זאת קצרות, עמ' 23; ראה גם י' רבא, בין זיכרון להכחשה — גזירות ת"ח ות"ט ברשימות בני הזמן ובראי הכתיבה ההיסטורית, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 46.

34 ראה: S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 17 vols., New York, 1952-1980, XVI: *Late Middle Ages and Era of Expansion 1200-1650 — Poland-Lithuania 1500-1650*, New York 1976, p. 207; B.D. Weinryb, *The Jews in Poland — A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*, Philadelphia 1973, pp. 151-152.

35 י' רבא, 'פרוטוקול של כינוס ועד גליל וולין בשנת 1700 (חלוקת מס הגולגולת)', גל-עד — מאסף לתולדות יהדות פולין, 6 (1982), עמ' 215-228.

ולתעודה [...] ועתה גולה וסורה, שכולה וגלמודה,³⁶ אך גם לאחר פרעות אלה ראתה יהדות פולין, ותפוצות ישראל בכלל, את יהדות פולין כמרכז הדעת והתורה.³⁷ עם זאת, משמעות האסון חדרה עמוק לתודעת הציבור היהודי. ועד ארבע ארצות וועד מדינת ליטא קבעו כי יום עשרים בסיוון, יום גזרת נמירוב, יהיה יום תפילה וזיכרון לקורבנות.³⁸ בכתבים שונים מתארים המחברים את הגזרות כמעשה הדומה לחורבן המקדש ואף למעלה מזה. ההרס והשמד המתמשכים הולידו זרם פליטים ומהגרים, שהחל לשנות את פני היהדות גם בתפוצות אחרות.³⁹

'תחושת הביטחון של יהודים [אשר] היתה שכרירית ועל תנאי'⁴⁰ הועמדה למבחן בשנת 1646. גזרות ת"ח-ת"ט אינן אלא חוליה בשרשרת הסבל של בני ישראל ובמסכת הצדקת הסבל וראייתו כהקרבה. מכאן הדגשת הברירה שעמדה בפני קורבנות אוקראינה, שבפועל לא בחרו במותם ולא מרצונם עלו לעקדה. מכאן גם ההדגשה החוזרת על מותם למען קידוש השם — גם במקרים שבהם לא נאמר דבר על ברירה או על בחירת הגורל, והנספים היו קורבנות של רוצח אכזר שלא בחר את קורבנותיו. עצם היותם קורבנות יהודים הפכה אותם לקורבנות קדושים, קורבנות למען קידוש השם.

מהו אפוא הדימוי של היהודי ותדמית העם היהודי בדברים שהועלו על הכתב בידי יהודים בתקופת גזרות ת"ח ות"ט? 'האומה אשר לשה פזורה משולה',⁴¹ 'עם המפורר בין העמים'⁴² — זוהי תמצית מצבם של היהודים. יש בינם יודעי נשק וחפצי לחימה, אך אלה נעזבו ונבגדו אף על-ידי בני בריתם ולא היה בידם להושיע; נקמתם אך תמיט אסון על שאר קהילות ישראל. ההורים מביטים חסרי ישע בילדיהם

36 'מגילת סתרים או בקשה', בתוך: גורלאנד (לעיל, הערה 13), III, עמ' 14-17, כאן עמ' 15.

37 מ' רוסמן, 'דימוי של בית ישראל בפולין כמרכז תורה אחרי גזירות ת"ח-ת"ט', ציון, נא (חשמ"ו), עמ' 435-448.

38 'היילפרין (עורך), פנקס ועד ארבע ארצות — לקוטי תקנות, כתבים ורשומות, ירושלים תש"ה, עמ' 77-78; ש' דובנוב (עורך), פנקס המדינה של ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא — קובץ תקנות ופסקים משנת שפ"ג עד שנת תקכ"א, ברלין 1925, עמ' 89-99, 101-106.

39 ראה: M. Vishnitzer, 'Obshchii ocherk politicheskoi i sotsial'noi istorii evreev v Pol'she i Litve', *Istoriia evreev v Rossii*, I, Moskva 1914, p. 75; M. Shulvass, *From East to West — The Westward Migration of Jews from Eastern Europe during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Detroit 1971, III, p. 28

40 ראה: M.J. Rosman, 'Jewish Perceptions of Insecurity and Powerlessness in 16th-18th Century Poland', *Polin*, I (1986), p. 21

41 צער בת רבים (לעיל, הערה 17), עמ' 12; לשון דומה נוקטים מחברי 'צוק העתים' (גורלאנד [לעיל, הערה 13], IV, עמ' 12, 16), 'רפתחי תשובה' (שם, VII, עמ' 47).

42 גורלאנד, שם, IV, עמ' 14.

הגהרגים;⁴³ הניצולים ממוות והנודדים ביערות מפקירים את עצמם בחוסר ישע לידי רוצחיהם.⁴⁴ מה שנוחר הוא גאוות דורות והתקווה שבמטרה. באין תקוות הצלה, 'פשוטו צווארם לטבח' הקורבנות הנבגדים של טולצ'ין,⁴⁵ ובאין ברירה, ובלי לאבד את זהותם, קוראים הקורבנות הנשדדים והערומים בשדה הקטל ליד הומל בגאווה לרוצחיהם לברוא ולממש את זממם. ובשם של הקורבנות פונה ר' יום טוב-ליפמן הלר בתפילתו: 'אל מלא רחמים [...] בזכות הקדושים האלה תקבץ המפוזרים'.⁴⁶ ממדי האסון והשפעותיו נחרטו אפוא עמוק בתודעתו ההיסטורית של העם היהודי. לדעת אחדים מההיסטוריונים של יהודי פולין, השתנה מאז גזרות ת"ח-ת"ט, וגל האירועים בהמשכם, כיוון ההגירה היהודית ממערב למזרח, והוא פנה שוב מערבה. עד לשואת העם בימי מלחמת העולם השנייה היו גזרות ת"ח-ת"ט לסמל של אסון לאומי חסר תקדים.

43 שם, עמ' 13.

44 שם, עמ' 15.

45 הנובר (לעיל, הערה 9), עמ' 47.

46 גורלאנד (לעיל, הערה 13), I, עמ' 10.